

สังคมและศิลปวัฒนธรรมยุคทวารวดีที่เมืองจันเสน
SOCIETY AND ART AND CULTURE OF THE DVARAVATI PERIOD AT HANSEN

พระมหาณรงค์ศักดิ์ สุทนต์, พระสมุห์นพดล อตถยุตโต และ พิเชษฐ์ สมุทรวานนท์
วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี

PhrasamuNoppadol Suthon, Phramaha Narongsak Suthon and Pichet Samutwaranon
Buddhapanya Sri Dvaravati Sangha College

E-mail:

บทคัดย่อ

บทความนี้ เป็นการศึกษาโบราณคดียุคทวารวดี โดยการวิเคราะห์ข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องกับสังคมและศิลปวัฒนธรรมยุคทวารวดี ซึ่งเป็นยุคเริ่มแรกแห่งประวัติศาสตร์บนแผ่นดินไทย จากเอกสารสำคัญ ๆ เช่น คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา วรรณกรรมพระพุทธศาสนา ตลอดจนงานศึกษาค้นคว้าทั้งของนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดี ที่ได้ศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องสังคมและศิลปวัฒนธรรมยุคทวารวดี (เมืองจันเสน) โดยจะนำเสนอให้เห็นถึงความสัมพันธ์เป็นลำดับดังนี้ 1) ยุคก่อนประวัติศาสตร์ 2) ศิลปวัฒนธรรมยุคทวารวดี 3) เมืองจันเสนยุคทวารวดี และ 4) วิเคราะห์คุณค่าของโบราณวัตถุที่พบที่เมืองจันเสน ซึ่งจะก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในโบราณคดียุคทวารวดีที่เมืองเก่าจันเสนเพิ่มมากขึ้น อันจะนำมาเพื่อประโยชน์ต่อท่านที่สนใจทางประวัติศาสตร์และคุณค่าของศิลปวัฒนธรรมยุคทวารวดีทุกท่าน

คำสำคัญ : สังคม, ศิลปวัฒนธรรม, ยุคทวารวดี, เมืองจันเสน

Abstract

This article is a study of archeology in the Dvaravati period. by analyzing document data related to society and art and culture of the Dvaravati period which is the first era of history on Thai soil From important documents such as scriptures, Tripitaka, Commentaries, Buddhist literature as well as the study of both historians and archaeologists who studied and analyzed the social and cultural issues of the Dvaravati period It will present the relationship in order as follows: 1) prehistoric era 2) art and culture of Dvaravati period 3) Chansen city of Dvaravati and 4) analyze the value of antiques found at Chansen. This will lead to a greater understanding of the archeology of the Dvaravati period at Chan Sen Old City. which will be used for the benefit of all those who are interested in the history and value of art and culture in the Dvaravati period

Keywords : Society, Archeology, Dvaravati, Chansen City

บทนำ

การศึกษาเกี่ยวกับทวารวดีได้รับการกล่าวถึงครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2427 หรือกว่า 130 ปีล่วงมาแล้ว ในยุคเริ่มต้นของการศึกษานั้น จะเป็นชื่อของอาณาจักรโบราณที่กล่าวไว้อยู่ในเอกสารของจีน ซึ่งได้แก่ คำว่า โถ-โล-โป-ตี (To-lo-po ti) โดยนักวิชาการส่วนใหญ่ลงความเห็นว่าหมายถึง “ทวารวดี” ซึ่งเป็นอาณาจักรหนึ่งที่ตั้งอยู่บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาภาคกลางของประเทศไทย ต่อมาจึงได้มีการศึกษาค้นคว้าและได้พบหลักฐานสนับสนุนข้อเสนอดังกล่าวมาเป็นลำดับโดยเฉพาะหลักฐานที่สำคัญคือ จารึกที่ปรากฏคำว่า “ศรีทวารวดี ศุวรูปุณยะ” บนเหรียญเงินและศิลาจารึก สรุปความแล้วเชื่อว่าหมายถึงชื่อของอาณาจักรและได้พบหลักฐานทางด้านศิลปกรรมที่แสดงให้เห็นถึงการรับอารยธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะด้านศาสนาจากอินเดีย ยิ่งทำให้ภาพของทวารวดีเริ่มกระจ่างขึ้น

จากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดี ได้พบหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคมในประเทศไทยคือ เรื่องการติดต่อกับโลกภายนอก เพราะปรากฏร่องรอยหลักฐานการติดต่อสัมพันธ์กัน ระหว่างชุมชนโบราณในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับชุมชนในประเทศอินเดีย มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 3-5) ที่บริเวณเมืองอู่ทองและปริมณฑลตลอดจนร่องรอยของพระพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่อเนื่องกันมาตั้งแต่นั้น นักประวัติศาสตร์โบราณคดีทั้งของไทยและต่างประเทศจำนวนมากจึงสันนิษฐานว่ามีความเป็นไปได้สูงมากว่าที่นี่คือ “สุวรรณภูมิ” ต้นทางพระพุทธศาสนาแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต่อมาพบหลักฐานเพิ่มเติมว่าในราวพุทธศตวรรษที่ 6-9 ชุมชนโบราณในเมืองอู่ทองมีการติดต่อค้าขายกับชาวอินเดียตั้งแต่ในสมัยอินโด-โรมัน ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์กุษาณะ-คุปตะในอินเดียตอนเหนือ และสมัยราชวงศ์สาตวาหะ-อิกชวาคุในอินเดียตอนใต้ โดยชาวอินเดียเข้ามาตั้งถิ่นฐานการค้าและเผยแผ่วัฒนธรรมของตนแก่ชาวพื้นเมืองในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปด้วย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 รูปแบบของรัฐได้เกิดขึ้นมา โดยรัฐโบราณแรก ๆ ที่รับวัฒนธรรมอินเดียโดยเฉพาะวัฒนธรรมทางพุทธศาสนา ได้ถือกำเนิดขึ้นบริเวณภาคกลางของประเทศไทยและเจริญรุ่งเรืองสูงสุดช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 รู้จักกันในชื่อว่า “ทวารวดี” การศึกษาค้นคว้าโบราณคดียุคทวารวดีต่อมา ทำให้ทราบว่ามียุคคนผสมผสานอยู่ร่วมกันหลายเผ่าพันธุ์ ต่างมีความสัมพันธ์กันในด้านศาสนา โดยเฉพาะในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ป่าสัก แม่กลอง ท่าจีน มีการสร้างสรรวัดวัฒนธรรมประเพณีร่วมกัน โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นตัวเชื่อมและเป็นกุญแจที่จะไขไปสู่ความกระจ่างแห่งประวัติศาสตร์ในระยนี้ และจากการผสมผสานกันทางวัฒนธรรม จึงทำให้เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะวัฒนธรรมทวารวดีที่เนื่องในพระพุทธศาสนาขึ้น พระพุทธศาสนานับว่ามีส่วนในการกำหนดแบบแผนทางการเมือง ที่สะท้อนออกมาในรูประบบกษัตริย์ โดยมีฐานะเป็นทั้งพระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิราช พระพุทธศาสนามีความสำคัญที่เป็นความเชื่อทั้งในระดับรัฐและประชาชน (ธิดา สาระยา, 2532) สภาพสังคมยุคทวารวดีนั้นลักษณะน่าจะเป็นเมืองขนาดต่าง ๆ ซึ่งพัฒนาขยายตัวจากสังคมครอบครัวและสังคมหมู่บ้านมาเป็นสังคมเมืองที่มีชุมชนเล็ก ๆ ล้อมรอบ โดยมีหัวหน้าปกครอง มีการแข่งขันทางสังคม เศรษฐกิจของชุมชนทวารวดีจะมีพื้นฐานทางการเกษตรกรรมเป็นหลัก มีการค้าขายแลกเปลี่ยนกันระหว่างเมือง หรือการค้าขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก ชาวทวารวดีมีพัฒนาการทางเทคโนโลยีอันก้าวหน้าจะเห็นได้จากการจัดระบบชลประทานทั้งภายในและภายนอกเมือง มีการขุดคลอง ขุดสระน้ำ การทำคันบังค้ำน้ำหรือทำนบ ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้ถ่ายทอดสืบต่อมาสู่ยังชนรุ่นหลังในสมัยลพบุรี และสมัยอาณาจักรสุโขทัย ด้านการคมนาคม คนในสมัยทวารวดีมี

การสัญจรทั้งทางน้ำและทางบก นอกเหนือจากการติดต่อกับชาวเรือที่เดินทางค้าขายแล้ว ยังปรากฏร่องรอยของคันดิน ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นคันคูบังคับน้ำหรืออาจเป็นถนนเชื่อมระหว่างเมืองอีกด้วย

เมืองโบราณจันเสน นับว่าเป็นชุมชนแรกเริ่มในสุวรรณภูมิ ที่มีการติดต่อกับอินเดียร่วมสมัยกับเมืองอุทองในกลุ่มน้ำท่าจีนและเมืองพูนันใกล้ปากแม่น้ำโขง ดังเห็นได้จากโบราณวัตถุที่เป็นตราดินเผา เศษภาชนะประดับลักษณะเดียวกับที่พบในอินเดียและแคว้นพูนัน และจากการติดต่อกับอินเดียนีเองทำให้จันเสนเป็นชุมชนที่นับถือพระพุทธศาสนาแต่แรกเริ่ม สังเกตได้จากการสร้างรูปเคารพ สิ่งของสิริมงคลต่าง ๆ ทั้งยังมีซากสถูปเจดีย์อันเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่สร้างขึ้นไว้เพื่อบูชา จากโบราณวัตถุที่ค้นพบแสดงให้เห็นถึงการใช้พื้นที่ในการอยู่อาศัยของเมืองโบราณแห่งนี้ มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยทวารวดี ชาวเมืองจันเสนยุคนี้มีความฉลาดรู้จักระบบชลประทาน เพราะมีการขุดคูน้ำคันดินล้อมรอบเมืองเพื่อประโยชน์ในการป้องกันศัตรูและขุดคูคลองเพื่อรับ-ส่งน้ำเข้า-ออกเมือง (ปัญญา พงษ์พานิช และคณะ, 2510)

สังคมและศิลปวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์

จากหลักฐานทางด้านโบราณคดีที่มีการค้นพบแล้วในปัจจุบัน ทำให้ทราบถึงพัฒนาการของคนในอดีตบริเวณประเทศไทยว่า มีมนุษย์อาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ทั้งนี้พัฒนาการของมนุษย์จากสมัยก่อนประวัติศาสตร์เข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ในแต่ละแห่งนั้นไม่เหมือนกัน โดยทั่วไปในทางประวัติศาสตร์จะใช้อักษรตัวอักษรเป็นตัวแบ่งยุค ระหว่างยุคก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ กล่าวคือ เมื่อใดที่ชุมชนใดชุมชนหนึ่งรู้จักตัวอักษรบันทึกเรื่องราว และสามารถอ่านได้ความนั้น ให้ถือว่าชุมชนนั้นเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์แล้ว สำหรับประเทศไทยการเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์โดยใช้จารึกเป็นตัวกำหนดนั้นไม่สามารถกำหนดได้ เพราะไม่สามารถจะกำหนดได้ว่าจะใช้จารึกหลักใด สาเหตุมาจากเงื่อนไขของจารึกที่พบ กล่าวคือ กลุ่มจารึกที่เก่าที่สุดเท่าที่พบในประเทศไทยนั้นมียุคไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 11 และจารึกด้วยอักษรปัลลวะไม่ใช่อักษรของชนท้องถิ่น (ไทย) อีกด้วย ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าจารึกในประเทศไทยและใกล้เคียงรุ่นแรกจะใช้อักษรปัลลวะ และมีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นต้นมา (กรมศิลปากร, 2529) ในการศึกษาพบว่า มีช่วงระยะเวลาหนึ่งที่อยู่ระหว่างสมัยก่อนประวัติศาสตร์กับสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นเวลาที่ดินแดนนั้น ๆ ยังไม่รู้จักรักการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรของตัวเอง แต่มีการบันทึกเรื่องราวที่กล่าวถึงดินแดนนั้น ๆ ในเอกสารของชนชาติอื่น และทำให้สามารถทราบถึงความเป็นมาของดินแดนนั้น ๆ ได้ ช่วงเวลาดังกล่าวนี้จัดว่าเป็นยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์หรือยุคกึ่งก่อนประวัติศาสตร์นั่นเอง (proto-history) ดังนั้นพัฒนาการทางสังคมของชุมชนเฉพาะบริเวณประเทศไทยสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (ยุคเหล็ก) หรือประมาณ 100 ปีก่อนพุทธกาล น่าจะสิ้นสุดลงเมื่อมีการพบหลักฐานบันทึกถึงดินแดนแถบนี้ในเอกสารของจีนและอินเดีย ที่กล่าวอ้างถึงเส้นทางการค้าระหว่างประเทศทั้งสอง และกล่าวอ้างถึงดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันว่าอยู่บนเส้นทางการค้าดังกล่าวด้วยเช่นกัน จึงถือเป็นจุดสิ้นสุดของสมัยก่อนประวัติศาสตร์

หลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคมในดินแดนไทยยุคนั้นคือ ร่องรอยหลักฐานการติดต่อสัมพันธ์กัน ระหว่างชุมชนโบราณในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับชุมชนในอินเดีย มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 3-5) ที่บริเวณเมืองอุทองและปริมณฑล ซึ่งสนับสนุนเอกสารจีนและอินเดียในเรื่องของเส้นทางการค้าขาย ดินแดนที่มีการรับอารย

ธรรมจากภายนอกตามเส้นทางการค้าทางทะเลระหว่างจีนกับอินเดีย ได้แก่ บริเวณที่ติดกับชายฝั่งทะเลตลอดทั้งสองฝั่งและบริเวณรอบ ๆ อ่าวไทยตามลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมา ตัวอย่างแหล่งโบราณคดีที่มีการค้นพบหลักฐานการรับอารยธรรมจากภายนอกในระยะแรก ๆ เช่น **แหล่งโบราณคดีบ้านโคกพลับ** ตำบลโพหัก อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี กำหนดอายุประมาณต้นพุทธกาลถึง พ.ศ. 300 พบหลักฐานสำคัญ คือ ต่างหูที่มีลึงทั้ง 4 ด้าน ที่เรียกว่า ลิง-ลิง-โอ กำไลรูปดาวหกแฉกและหลายแฉกเช่นเดียวกับที่พบที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ที่สำคัญคือ หวีงาช้าง พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านจันเสน อำเภอดาศึก จังหวัดนครสวรรค์ อีกแหล่งคือที่ **บ้านคอนตาเพชร** อำเภอนมทวน จังหวัดกาญจนบุรีถือเป็นแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย พบหลักฐานที่เข้าสู่ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์จำนวนมากมาย หลักฐานที่สำคัญที่มีการค้นพบคือประเพณีการฝังศพครั้งที่ 2 โบราณวัตถุต่าง ๆ ได้แก่ เครื่องใช้สำริด ภาชนะต่าง ๆ เครื่องประดับที่สำคัญคือ ลูกปัดที่ทำจากหินคาร์เนเลียน อะเกตและลูกปัดโอนิคซ์ เมื่อพิจารณาจากวัสดุที่ใช้แล้วไม่เคยพบว่ามีอยู่ในภูมิภาคหรือท้องถิ่นนี้ โบราณวัตถุที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งแสดงถึงการติดต่อกับโลกภายนอก และยังร่วมสมัยกับวัฒนธรรมอื่นในดินแดนแถบนี้ก็คือ “กลองมโหระทึก” ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่แพร่หลายอยู่ในจีนแถบมณฑลยูนนานและในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในประเทศไทยพบแพร่กระจายอยู่หลายแห่งทุกภาคที่สัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดี เช่น ที่ภาคกลางพบกลองมโหระทึกที่ถ้ำอ้งบะ และภาพเขียนสีที่แสดงการใช้กลองมโหระทึกเนื่องในพิธีกรรมที่ถ้ำตาด้วง อำเภอมือง จังหวัดกาญจนบุรี กำหนดอายุได้ 2,000-2,500 ปีมาแล้ว (พิศิฐ เจริญวงศ์, 2531) จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบตามแหล่งต่าง ๆ โดยเฉพาะในเขตภูมิภาคตะวันตก ภาคกลาง และภาคใต้ อันเป็นพื้นที่ติดต่อกับชายทะเลซึ่งเป็นทางผ่านของการค้าสมัยโบราณ และเป็นแหล่งโบราณคดีในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ทำให้พบหลักฐานทางศิลปกรรมที่แสดงให้เห็นถึงการรับอารยธรรมหรือการนำเข้าวัตถุจากภายนอกมาตั้งแต่ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 6 แล้ว ศิลปกรรมที่นำเข้ามาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-9 ส่วนใหญ่เป็นสิ่งของ เครื่องมือเครื่องใช้ และเครื่องประดับต่าง ๆ เป็นต้น ต่อมาในช่วงยุคพุทธศตวรรษที่ 9-11 จึงพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการรับรูปแบบทางศิลปกรรมจากอินเดีย อันเป็นรูปเคารพในศาสนาและเครื่องใช้ที่มีอิทธิพลของศิลปะอมราวดีและคุปตะแล้ว

จากโบราณวัตถุที่ค้นพบในประเทศไทย ในระยะแรก ๆ มีทั้งที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูและศาสนาพุทธ ทั้งพุทธเถรวาทและมหายาน ส่วนใหญ่พบอยู่แถบชายฝั่งทะเล (ขณะนั้น) ทั้งภาคตะวันออกและภาคตะวันตก รวมทั้งภาคใต้ แต่ก็พบแพร่กระจายไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน ซึ่งอาจจะเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการค้าขายในสมัยนั้นก็ว่าได้ เพราะโบราณวัตถุเหล่านี้เป็นรูปเคารพในศาสนาที่นำติดตัวมาจึงเคลื่อนย้ายได้สะดวก ที่เป็นศิลปะอินเดียและถูกนำเข้ามา ที่เป็นรูปเคารพเนื่องในพระพุทธศาสนาแบบ **เถรวาท** ได้แก่ พระพุทธรูปสำริดศิลปะอมราวดี (ปางแสดงธรรม) พบที่จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดเพชรบุรี และจังหวัดนราธิวาส พระพุทธรูปทำจากหินทรายศิลปะคุปตะ (ปางประทานพร) พบที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี และพระพุทธรูปสมัยหลังคุปตะเนื้อสำริด (ปางแสดงธรรม) ที่บ้านพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี หลักฐานที่เป็นรูปเคารพแบบพุทธศาสนา **มหายาน** ได้แก่ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พบที่ อำเภอนพพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี แม้ว่าจะพบจำนวนไม่มากแต่ก็กล่าวได้ว่าเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ส่วนรูปเคารพเนื่องในศาสนา **พราหมณ์หรือฮินดู**จะพบเฉพาะบางพื้นที่ เช่น เทวรูปพระนารายณ์พบที่ จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ปัจจุบันแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร)

ศิลปกรรมที่สร้างขึ้นในดินแดนไทยช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 9-11 จากการค้นพบหลักฐานทางศิลปกรรมหลายอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการรับอารยธรรมจากภายนอกเข้ามา และเริ่มสร้างงานที่เป็นของตัวเอง โดยเฉพาะสิ่งที่เป็นความเชื่อทางศาสนาของตน วัตถุที่ค้นพบในยุคนี้อาจแบ่งได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ คือ กลุ่มแรกเป็นรูปเคารพในศาสนา กลุ่มที่สองเป็นเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน

รูปเคารพที่เนื่องในศาสนา ได้แก่

- 1) พระภิกษุอุ้มบาตรสามองค์ พบที่เขาพระ เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
- 2) ชิ้นส่วนของพระพุทธรูปนาคปรกปูนปั้นเหลืออยู่พาส่วนพระเพลาและขนดนาค พบที่เมืองโบราณอุทอง
- 3) ชุ่มปัญชรดินเผา เป็นส่วนประดับบนเรือนธาตุของอาคารหรือชั้นหลังคาทรงปราสาทซ้อนเป็นชั้น ๆ แต่ละชั้นจะประดับด้วยช่มเหล่านี้ พบที่เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
- 4) นรสิงห์ หรือสิงห์ที่มีหน้าเป็นคนท่อนบนเป็นรูปมนุษย์ มีหางยาวเป็นพวง ทำด้วยดินเผา พบที่เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี
- 5) รอยพระบาทคู่สลักเหมือนจริงลงบนศิลาแลง เชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 พบที่เมืองโบราณศรีมโหสถ อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี

สังคมและศิลปวัฒนธรรมยุคทวารวดี

“ทวารวดี” เป็นอาณาจักรประวัติศาสตร์แห่งแรกในดินแดนที่เป็นประเทศไทย มีประวัติพัฒนาการมาจากชุมชนระดับหมู่บ้านตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ตั้งอยู่บริเวณภาคกลางประเทศไทยในปัจจุบัน โดยอยู่ระหว่างอาณาจักรศรีเกษตร (มอญ) และอาณาจักรอริศานปุระ (สยามประเทศ) คือที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาดั้งนั้นบรรดาเมืองโบราณรวมทั้งโบราณวัตถุโบราณสถานต่าง ๆ ที่พบมากมายโดยเฉพาะในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแต่เดิมไม่สามารถจัดกลุ่มได้ว่าเป็นของขอม-เขมรหรือของไทย แต่มีลักษณะคล้ายกับศิลปะอินเดียสมัยราชวงศ์คุปตะ-หลังคุปตะ (ราวพุทธศตวรรษที่ 9-13) ที่พันตรีลูเน็ต เดอ ลาจองกีแยร์ (Lunet de Lajonguiere) ได้ตีพิมพ์รายงานเกี่ยวกับการค้นคว้าทางวิชาโบราณคดีในประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. 2452 เรียกว่า “กลุ่มอิทธิพลอินเดีย แต่ไม่ใช่ขอม-เขมร” โดยแยกจาก “กลุ่มขอม และกลุ่มไทย” จึงถูกนำมาสัมพันธ์กลายเป็นเรื่องเดียวกัน โดยศาสตราจารย์ออร์ซเซเดส์ พ.ศ. 2468 และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. 2469 เป็นกลุ่มบุคคลแรกที่กำหนดเรียกชื่อดินแดนที่เมืองโบราณเหล่านี้ตั้งอยู่รวมทั้งงานศิลปกรรมที่พบนั้นว่า “ทวารวดี” โดยใช้เหตุผลของตำแหน่งที่ตั้งของอาณาจักรและอายุตามบันทึกของจีนกับอายุของงานศิลปกรรมที่ตรงกัน อาณาจักรทวารวดีจึงกลายเป็นอาณาจักรแรกในดินแดนไทย กำหนดอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 ลงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 16 การศึกษาค้นคว้าในปัจจุบันทำให้ทราบว่า ยุคทวารวดีมีกลุ่มคนผสมผสานอยู่ร่วมกันหลากหลายเผ่าพันธุ์ ต่างมีความสัมพันธ์กันในด้านศาสนา โดยเฉพาะในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ป่าสัก แม่กลอง ทำจีน และมีการสร้างสรรค์วัฒนธรรมประเพณีร่วมกัน โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นตัวเชื่อมและเป็นกุญแจที่จะไขไปสู่ความกระจ่างแห่งประวัติศาสตร์ในระยณะนี้ และจากการผสมผสานกันทางวัฒนธรรมทำให้เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปวัฒนธรรมทวารวดีที่เนื่องในพระพุทธศาสนาขึ้น เหตุที่พระพุทธศาสนามีรากฐานมาจากวัฒนธรรมอินเดีย ได้ถูกเลือกรับและปรับเข้าเป็นแก่นหลักของ

บ้านเมือง จนกลายเป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงความหลากหลายทางสังคมศิลปะวัฒนธรรมและคติความเชื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ชุมชนทวารวดีเริ่มต้นแนวความเชื่อแบบพุทธศาสนาในแบบนิกายเถรวาท ควบคู่ไปกับการนับถือศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู โดยศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูจะแพร่หลายในหมู่ของชนชั้นปกครองมากกว่า เศรษฐกิจของชุมชนทวารวดีจะมีพื้นฐานทางการเกษตรกรรมเป็นหลัก มีการค้าขายแลกเปลี่ยนกันระหว่างเมืองหรือการค้าขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก ชาวทวารวดีมีพัฒนาการทางเทคโนโลยีอันก้าวหน้าจะเห็นได้จากการจัดระบบชลประทานทั้งภายในและภายนอกเมือง มีการขุดคลองขุดสระน้ำ การทำคันบั้งคันน้ำหรือทำนบ ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้ถ่ายทอดสืบต่อมาสู่ยังชนรุ่นหลังในสมัยลพบุรี และสมัยอาณาจักรสุโขทัย ด้านการคมนาคม คนในสมัยทวารวดีมีการสัญจรทั้งทางน้ำและทางบก นอกเหนือจากการติดต่อกับชาวเรือที่เดินทางค้าขายแล้ว ยังปรากฏร่องรอยของคันดิน ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นคันคูบั้งคันน้ำหรืออาจเป็นถนนเชื่อมระหว่างเมืองอีกด้วย นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดีที่พบไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรมหรือประติมากรรม ล้วนแล้วแต่แสดงถึงความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและศิลปกรรม เช่น เทคนิคการตัดศิลาแลง การสกัดหิน การทำประติมากรรม การหล่อสำริด การหลอมแก้ว วัฒนธรรมทวารวดีเริ่มเสื่อมสลายลงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เมื่ออิทธิพลวัฒนธรรมแบบขอมโบราณจากประเทศกัมพูชาที่มีคติความเชื่อทางศาสนาและรูปแบบศิลปกรรมที่แตกต่างกันออกไปได้เข้ามาแทนที่

ทั้งนี้วัฒนธรรมพุทธศาสนาสมัยทวารวดีมีความหลากหลาย ไม่ได้จำกัดเฉพาะเถรวาทแบบลังกาเท่านั้น วัฒนธรรมทวารวดีมีศิลปะในลักษณะเฉพาะ เราพบศิลปะวัตถุแบบทวารวดีจำนวนมากในพื้นที่ภาคกลาง โดยเฉพาะพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นศิลปะวัตถุที่แสดงออกถึงเอกลักษณ์ทางศิลปะแบบทวารวดีที่ชัดเจนที่สุด มักสร้างในปางประทับนั่งห้อยพระบาท พระวรกายค่อนข้างท้วม มีลักษณะเฉพาะของพระพักตร์ เช่น พระขนงตอบเป็นปีกกา พระโอษฐ์หนา พระเนตรโปน ขมวดเส้นพระเกศาโต พระพักตร์ยังไม่ได้เป็นรูปไข่ เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีภาพลายปูนปั้นรูปชาดกในคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความหลากหลายของวัฒนธรรมพุทธศาสนาในทวารวดี โดยเฉพาะภาพปูนปั้นรูปชาดกที่พระเจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐม พบการเรียงลำดับเรื่องราวตามแบบมูลสารวาสติวาท ซึ่งเป็นนิกายเถรวาทสายหนึ่งที่ไม่ได้มาจากลังกา เราสามารถบ่งชี้ร่องรอยเมืองโบราณของทวารวดีได้ในหลายพื้นที่ เช่น เมืองศรีเทพ ที่จังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองจันเสน เมืองโคกไม้เดน ที่จังหวัดนครสวรรค์ บ้านคูเมือง ที่จังหวัดสิงห์บุรี เมืองอู่ทอง ที่จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว ที่จังหวัดราชบุรี เมืองโบราณนครปฐม จังหวัดนครปฐม แหล่งโบราณคดีทุ่งเศรษฐี จังหวัดเพชรบุรี เมืองเสมา ที่จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น การกระจายของวัฒนธรรมทวารวดีในวงกว้างนี้ สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองในยุคของทวารวดีได้เป็นอย่างดี ศูนย์กลางของอาณาจักรนั้น ในระยะแรกสันนิษฐานว่าตั้งอยู่ที่บริเวณแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบัน เนื่องจากบริเวณทั้ง 4 แห่งนี้มีร่องรอยเมืองโบราณ ศิลปวัตถุ และโบราณสถานแบบทวารวดีเป็นจำนวนมากเหมือนกัน แต่ก็ยังสรุปไม่ได้แน่นอน โดยพิจารณาดังนี้

เมืองนครปฐมโบราณ (เมืองพระประโทน หรือเมืองนครชัยศรี) ได้รับการสันนิษฐานว่าน่าจะเคยเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีเจริญรุ่งเรืองขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 12 โดยพิจารณาจากการค้นพบเหรียญเงินถึง 2 เหรียญ นอกจากนี้ยังมีจารึกคำว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณยะ” ซึ่งแปลว่า “บุญกุศลของพระราชแห่งทวารวดี” หรือ “การบุญของพระเจ้าศรีทวารวดี” กำหนดอายุจากรูปแบบอักษรปัลลวะ อยู่ในราวพุทธศตวรรษ 12 เมืองนครปฐมโบราณ จึงน่าจะมีความสำคัญมากกว่าเมืองอื่นๆ คำว่าทวารวดี ที่ปรากฏสืบมา อยู่ในสร้อยนามของเมืองหลวงเก่าของไทยในสมัยหลัง เช่น กรุงเทพมหานครศรี

อยุธยา ผังเมืองนครปฐมโบราณที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย การพบจารึกภาษามอญที่เก่าที่สุด พบโบราณสถานโบราณวัตถุอย่างมากมาย โบราณสถานแต่ละแห่งล้วนมีขนาดใหญ่

เมืองอู่ทอง สันนิษฐานว่าเมืองอู่ทอง น่าจะเป็นเมืองหลวงหรือราชธานีอย่างน้อยช่วงระยะเวลาหนึ่ง โดยพิจารณาจากการพบเหรียญเงินที่มีจารึกว่า“ศรีทวารวดีศวรปุณยะ”จำนวน 2 เหรียญ ที่อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นแห่งเดียวที่พบจารึกกล่าวถึงพระนามกษัตริย์ คือ พระเจ้าทรงธรรมมั่ง จารึกอยู่บนแผ่นทองแดง กำหนดอายุจากตัวอักษรประมาณพุทธศตวรรษที่ 13-14 เมืองอู่ทอง จารึกอักษรหลังปลีลวะ กล่าวถึงพระนามพระเจ้าทรงธรรมมั่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นนามของกษัตริย์ ทวารวดีองค์แรกที่รู้จักกัน (มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล,2509) จึงน่าจะเป็นเมืองหลวงของกษัตริย์พระองค์นี้โบราณสถานโบราณวัตถุภายในเมืองและบริเวณใกล้เคียงที่พบอย่างหนาแน่น โดยเฉพาะโบราณวัตถุสมัยแรกกับอิทธิพลอินเดีย เช่น ลูกปัดรูปแบบต่างๆ เหรียญโบราณ เป็นเมืองที่มีความเจริญมานานไม่ขาดสาย ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และเจริญสืบเนื่องต่อกันมาถึงสมัยพูนดิน พุทธศตวรรษที่ 6-9 อาจเป็นเมืองหลวงของพูนดินด้วยจนถึงสมัยทวารวดี

เมืองลพบุรี โดยพิจารณาจากเหรียญเงินมีจารึกเป็นภาษาสันสกฤตว่า ลวปุระ (หรือละโว้ ชื่อเดิมของเมืองลพบุรี) ที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี พบแหล่งโบราณคดีเป็นจำนวนมาก

เมืองจันเสน คำจารึกที่ฐานพระมหาธาตุเจดีย์ศรีจันเสนบอกไว้ว่า ‘เมืองจันเสน’เป็นเมืองนครโบราณสมัยทวารวดีตอนต้นที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา พัฒนาขึ้นมาจากชุมชนสมัยโลหะตอนปลายมีอายุไม่ต่ำกว่า 2,000 ปีมาแล้ว

สังคมและศิลปวัฒนธรรมเมืองจันเสนยุคทวารวดี

เมืองจันเสน นับเนื่องเป็นแหล่งโบราณคดีแห่งหนึ่งที่ถูกกลืนเล็กลงหลังที่มีการขุดค้นทางโบราณคดีกันแล้ว และถูกหมักดองในเรื่องข้อมูลและหลักฐานทางโบราณคดีโดยนักโบราณคดีไทยมาเกือบสี่ทศวรรษ แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ถูกค้นพบโดยบังเอิญจากภาพถ่ายทางอากาศโดย คุณนิจ วิทยชีระนันท์ อดีตผู้อำนวยการสำนักผังเมือง กระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ.2509 หรือกว่า 50 ปีล่วงมาแล้ว ผลการสำรวจและขุดค้นพบว่า จันเสนเป็นแหล่งโบราณคดีที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของลุ่มน้ำเจ้าพระยาฝั่งทิศตะวันออก โดยลักษณะของผังเมืองจะเป็นรูปคล้ายสี่เหลี่ยมมุมทุกลมมนจนเกือบจะกลม โดยพื้นที่กว้างประมาณ 700 เมตร ยาวประมาณ 800 เมตร คูเมืองกว้าง 20 เมตร รวมเนื้อที่ประมาณ 300 ไร่เศษ ไม่มีคันดินเพราะขุดคูเมืองล้อมรอบเนินดินตามธรรมชาติ ด้านในคูเมืองจะมีลักษณะสูงกว่าพื้นที่ด้านนอก ในสมัยโบราณเคยมีลำน้ำ เช่น คลองบ้านคลอง ไหลเข้ามาเลี้ยงตัวเมือง โดยเชื่อมกับแนวคูเมืองทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ทางด้านทิศตะวันออก ภายในเมืองมีสระหรือบึงขนาดใหญ่ เรียกว่า บึงจันเสน มีความลึกอยู่มาก กว้างประมาณ 170 เมตร ยาวประมาณ 240 เมตร คิดเป็นเนื้อที่ประมาณ 27 ไร่ สันนิษฐานว่าเป็นสระประจำเมืองที่กักเก็บน้ำไว้ใช้อุปโภคบริโภค โดยที่ไม่ต้องขุดบ่อน้ำไว้ในแต่ละบ้าน ขณะนี้มีบัวหลวงสีชมพูขึ้นอยู่สวยงามมาก ทางด้านทิศตะวันออกของบึงมีคันดินโบราณกว้างประมาณ 20 เมตร เริ่มจากขอบบึงเป็นแนวตรงไปตัดกับทางรถไฟ ผ่านเข้าไปในทุ่งแล้วเลือนหายไปแถวบ้านหนองกระเจา รวมความยาวประมาณ 4 กิโลเมตร ด้านเหนือของคันดินดังกล่าวมีคูน้ำเลียบไปเกือบตลอดแนว เรียกว่า ลำคูหนุมาน สันนิษฐานว่าใช้เป็นคันดินสำหรับกั้นและรับน้ำที่ไหลจากพื้นที่ลุ่ม (catchment area) ทางตะวันออกเฉียงเหนือมาลงยังบึงจันเสน เป็นเมืองที่มีคนอาศัยต่อเนื่องมาตั้งแต่

สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยทวารวดี มีพัฒนาการและวิทยาการที่ซับซ้อน รู้จักรบบชลประทานการผันน้ำเข้าเมือง การเลี้ยงสัตว์และเกษตรกรรม มีความสามารถในการทำเครื่องปั้นดินเผา รู้จักการถลุงโลหะ มีการคมนาคม ติดต่อทำการค้ากับชุมชนเมืองอื่นในระยะเวลาเดียวกัน นับว่าเป็นชุมชนแรกเริ่มในสุวรรณภูมิ ที่มีการติดต่อกับอินเดียร่วมสมัยกับเมืองอุทองในลุ่มน้ำท่าจีน และเมืองพูนันใกล้ปากแม่น้ำโขง ดังเห็นได้จากโบราณวัตถุที่เป็นตราดินเผา เศษภาชนะประดับลักษณะเดียวกับที่พบในอินเดียและแคว้นพูนัน ด้วยเช่นกัน เมืองจันเสนสมัยทวารวดี เมื่อราว พ.ศ. 1143 ถึง 1343 เป็นช่วงเจริญที่สุด เป็นเมืองที่มีประชากรอาศัยอยู่จำนวนมาก มีการขุดคูน้ำคันดินเพื่อกันศัตรู และขุดบึงขึ้นทางด้านนอกคูเมืองทางตะวันออกเพื่อจ่ายน้ำเข้าเมือง สร้างคันดินกั้นน้ำทำการชลประทาน ต่อมาได้พบโบราณวัตถุมากมาย เช่น สิงโตดินเผา รูปปั้นดินเผาขนาดเล็กเป็น รูปพระนางลักษมีหรือพระนางสิริมหามายา ชิ้นส่วนรูปปั้นขนาดเล็ก รูปผู้ชายกับลิงมีลักษณะเหมือนกับที่พบที่อุทอง ยังพบเครื่องปั้นเผาเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็น 2 ลักษณะพิเศษคือ เป็นไหตกแต่งด้วยลวดลายที่ประทับลงไป พบที่จันเสนและลพบุรีเท่านั้น อีกแบบคือ พบไหที่มีปากผาย และที่รอบ ๆ ปากมีแถบสีแดงและขาว นอกจากนั้นก็เป็นเครื่องปั้นชนิดเดียวกับที่พบในบริเวณอื่น ๆ อย่าง นครปฐม อุทอง อุตะเถา โคนไม้เดน หรือเกือบทุก ๆ บริเวณซึ่งเป็นเมืองสมัยทวารวดี ยุค พ.ศ. 1343 ถึง 1543 สมัยทวารวดีตอนปลายเริ่มมีประชากรน้อยลงและร้างไปในภายหลัง ไม่ทราบเวลาชัดเจนว่าเริ่มต้นและสิ้นสุดลงเมื่อใด สันนิษฐานได้ว่า เมืองจันเสนได้ร้างไปภายหลังที่ได้ตั้งเมืองข้าหลวงขอมขึ้นที่ลพบุรีในระหว่าง พ.ศ. 1634-2343 ต่อมาในสมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน จึงมีคนเข้าไปอาศัยอยู่ในบริเวณเมืองโบราณจันเสนอีกครั้งหนึ่ง จนถึงปัจจุบันนี้

เนื่องจากบริเวณเมืองมีลักษณะเป็นเนินสูงกว่าพื้นที่รอบนอก ชาวบ้านจึงนิยมเรียกกันว่า "โคกจันเสน" ซึ่งที่ผ่านมาได้มีการขุดค้นพบโบราณวัตถุมากมาย ทั้งประเภทดินเผา ได้แก่ พระพิมพ์ ตุ๊กตาดินเผา ตะเกียง ประเภทที่ทำด้วยหิน ได้แก่ ฐานบัว ธรรมจักร ขวานหินขัด ที่ทำด้วยโลหะ ได้แก่ ตุ่มหู ทำด้วยตะกั่วหรือดีบุก ใบหอกสำริดปัจจุบันโบราณวัตถุเหล่านี้ถูกนำมาจัดเก็บไว้เป็นอย่างดีที่ "พิพิธภัณฑสถานจันเสน" ซึ่งตั้งแสดงอยู่ที่ชั้นล่างในพระมหาธาตุเจดีย์จันเสน ภายในบริเวณวัดจันเสน

แผนที่แสดงที่ตั้งของเมืองโบราณจันเสน
สำรวจและบันทึกโดย กองโบราณคดี กรมศิลปากร ปี พ.ศ. 2511

จากโบราณวัตถุที่พบ เช่น การพบพระพิมพ์ดินเผา ลูกปัด ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับที่เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี จึงสันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยทวารวดี หลักฐานที่พบจากการขุดค้นพบโบราณวัตถุหลายอย่าง ได้แก่ ประเภทที่ทำด้วยดินเผา เช่น พระพิมพ์ ตุ๊กตา ดินเผาเป็นรูปต่าง ๆ ประเภทที่ทำด้วยหิน เช่น ฐานบัว ธรรมจักร ขวานหินขัด ประเภทที่ทำด้วยโลหะ เช่น ตุ่มหูทำด้วยตะกั่วหรือดีบุก ใบหอก เหล็ก ประเภทที่ทำด้วยสำริด เช่น พระโพธิสัตว์สำริดยืน แต่ไม่พบโบราณสถานที่เมืองจันเสน สันนิษฐานว่าอาจมีการเสื่อมสภาพพังทลายไปกัลเวลาหรือเสียหายไปกับการขุดพื้นที่นำไปถมทำตลาดจันเสนเมื่อหลายสิบปีที่ผ่านมา ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายมาก โบราณสถานและโบราณวัตถุที่ขุดค้นพบในเมืองโบราณจันเสน เช่น บึงจันเสน ซึ่งเป็นแหล่งน้ำที่ขุดในสมัยทวารวดี ปัจจุบันเหลือเพียงบึงใหญ่เท่านั้น มีเนื้อที่ประมาณ 27 ไร่ ใช้ในงานประเพณีมากกว่าอุปโภคบริโภค การขุดคูรอบเมืองเพื่อป้องกันศัตรู ซึ่งเป็นลักษณะการสร้างเมืองของชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี ในการสร้างเมืองที่มีคูน้ำคันดินและมีกำแพงหรือคันดินกั้นน้ำ ปัจจุบันชาวบ้านจันเสนเรียกคูน้ำคันดินนี้ว่า “คันคูหนุมาน”

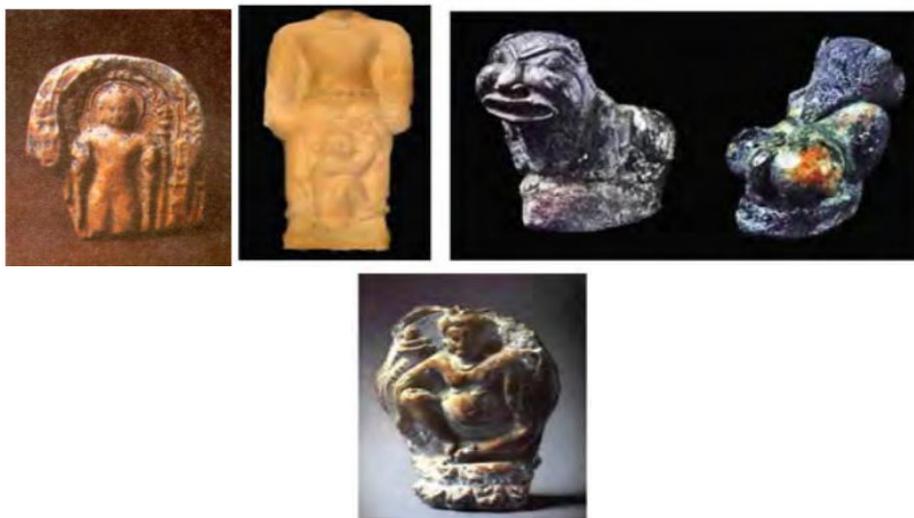
ศิลปะของอาณาจักรทวารวดี

ในการศึกษาศิลปกรรมสมัยทวารวดี มักนิยมใช้พระพุทธรูปเป็นหลัก มีการกำหนดอายุเป็น 3 รูปแบบยึดหลักการแบ่งเป็น 3 ระยะหรือ 3 รุ่น ตามแบบที่นักวิชาการได้แบ่งไว้ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2534) แบ่งได้อย่างกว้าง ๆ ตามลักษณะอิทธิพลศิลปะ ในที่นี้มีการปรับเปลี่ยนการเรียกเพื่อให้เข้าใจถึงช่วงระยะเวลาได้ดีขึ้น จะกำหนดเป็น ทวารวดีตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547) ประติมากรรมระยะแรกเลียนแบบศิลปะอินเดีย ต่อมาจึงดัดแปลงเป็นฝีมือช่างพื้นเมือง ส่วนใหญ่เป็นศิลปะจำหลักและลายปูนปั้น มีทั้งพระพุทธรูป เสมาธรรมจักร รอยพระพุทธรูป พระพิมพ์ และลายปูนปั้นแสดงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ส่วนอาคารสร้างด้วยอิฐขนาดใหญ่ และศิลปะประดับลายปูนปั้น ชาวทวารวดีเป็นพุทธมามกะที่เคร่งครัด มีการสร้างพระพุทธรูปเพื่อการเคารพบูชาเป็นจำนวนมาก ลักษณะพระพุทธรูปสมัยนี้ คือรูปร่างองค์พระสะดือสองพระอังสะใหญ่ บั้นพระองค์เล็ก จีวรบางแนบติดองค์ พระพักตร์แบนบ่งความเป็นท้องถิ่น คือขมวดพระเกศาใหญ่ พระพักตร์กว้าง พระขนงโค้งติดกัน เป็นรูปปีกกา พระเนตรโปน พระนาสิกค่อนข้างแบน พระโอษฐ์หนา พระพุทธรูปมักเป็นท่าประทับยืนตรง พระหัตถ์มักอยู่ในกิริยาแสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์แบบประทับนั่งสมาธิและแบบนั่งห้อยพระบาททั้งสองข้างคล้ายนั่งเก้าอี้ ส่วนใหญ่มักสร้างด้วยศิลา มีหิน (หมายถึง โลหะเจือชนิดหนึ่ง ประกอบด้วยตะกั่วและดีบุก นิยมใช้ทำพระเครื่อง) บ้างก็มีแต่องค์เล็ก นอกนั้นที่พบมักเป็นรูปธรรมจักรมีกวางหมอบอยู่ข้างล่างด้านหน้า พระพุทธรูป มีทั้งสลักจากหิน ทำด้วยดินเผา และหล่อด้วยสำริด สมัยแรกทำเลียนแบบตามอย่างอินเดียอย่างมาก ต่อมาผสมผสานอิทธิพลพื้นเมืองจนเป็นแบบเฉพาะของทวารวดี ธรรมจักรและกวางหมอบ สลักจากหิน แสดงถึงปฐมเทศนาพระพิมพ์ พบมากเช่นกัน สร้างขึ้นเพื่อสืบอายุพระศาสนา พบคล้ายคลึงกันในเมืองโบราณทุกแห่ง ทุกภาคของประเทศ ประติมากรรมสมัยนี้ได้รับอิทธิพลอินเดียสมัยคุปตะ ซึ่งเจริญแพร่หลายทางภาคกลางและตะวันตกของอินเดียระหว่างพุทธศตวรรษที่ 10-11 จนถึงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-13 ซึ่งสมัยคุปตะเป็นสมัยที่เจริญสูงสุด เรียกว่า คลาสสิกของอินเดีย

วิเคราะห์คุณค่าของโบราณวัตถุที่พบที่เมืองจันเสน

การพบพระพิมพ์ดินเผา ลูกปัด ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับที่เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี จึงสันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยทวารวดี และที่เมืองจันเสนนั้นยังได้พบหวิงาช่างสลักลวดลาย มงคลต่าง ๆ คล้ายศิลปะอินเดีย มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 7-8 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2533)

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่พบจากการขุดค้นพบโบราณวัตถุหลายอย่าง ได้แก่ ประเภทที่ทำด้วยดินเผา เช่น พระพิมพ์ ตุ๊กตาดินเผาเป็นรูปต่าง ๆ

ภาพโบราณวัตถุต่าง ๆ ยุคทวารวดีขุดค้นพบที่เมืองเก่าจันเสน

จากการขุดค้นทางโบราณคดีได้พบประติมากรรมดินเผา รูปพระลักษณะมี ชิ้นส่วนประติมากรรมดินเผา รูปคนจุลสิง ขึ้นส่วนธรรมจักรศิลา สำหรับภาชนะดินเผานั้น พบเศษภาชนะดินเผาที่เป็นลักษณะเด่นของสมัยทวารวดีซึ่งมีการแตกลวดลายโดยการประทับลายลงไปในรอบสี่เหลี่ยมซึ่งมีรูปคนขี่ม้า ช้าง ม้า วัว หงส์ และนักรบกำลังวิ่ง เป็นต้น

ผาสุข อินทรารูฐ ได้จำแนกและจัดกลุ่มภาชนะดินเผาสมัยทวารวดีได้ 2 กลุ่มใหญ่ แบ่งตามลักษณะการใช้งาน ดังนี้

1.1 กลุ่มภาชนะที่ใช้ในชีวิตประจำวัน (Wares for Daily Life) อันได้แก่ ภาชนะประเภทเครื่องครัว เช่นหม้อมีสัน หม้อก้นกลม ไหขนาดเล็กและใหญ่ ขามขนาดต่างๆ หม้อน้ำมีพวย และถ้วย มีพวย เป็นต้น

1.2 กลุ่มภาชนะที่ใช้ในโอกาสพิเศษ หรือใช้ในกิจพิธีการทางศาสนา (Wares for Special Occasions or Religious Ceremonies) ซึ่งกลุ่มนี้จะพบน้อยกว่ากลุ่มแรก เช่นภาชนะประเภทจาน หรือจานมีเชิงสูง หม้อน้ำปากขวด (Sprinkler) หม้อน้ำปากผายขนาดเล็ก ไหหลายประทับ เป็นต้น

ประเภทที่ทำด้วยหิน เช่น ฐานบัว ธรรมจักร ขวานหินขัด นิยมนำมาสร้างสถาปัตยกรรมและประติมากรรม ถือเป็นหลักฐานทางโบราณคดีสมัยทวารวดีที่สำคัญ เนื่องจากการสร้างทำด้วยวัสดุที่คงทนถาวร คือหินและโลหะ อาจมีการใช้ศิลาและหินผสมผสานในบางส่วน แทนและที่บดทำด้วยหิน ซึ่ง

มีร่องรอยการใช้งานอย่างหนัก พบเป็นจำนวนมากในบริเวณเมืองโบราณจันเสน ประเภทที่ทำด้วยโลหะ เช่น ดั้มหูทำด้วยตะกั่วหรือดีบุก ใบหอกเหล็ก ขวานสำริด ห่วงสำริดประดับ ลวดลายลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ อาวุธต่าง ๆ เช่น ขวานสำริด หัวธนู ทำด้วยเหล็กและตะกั่ว เป็นทั้งเครื่องมือเครื่องใช้และอาวุธในสมัยโบราณ ที่ทำให้สังคมมนุษย์มีพัฒนาการที่ก้าวหน้าขึ้นกว่ายุคสมัยหิน เพราะสำริดเป็นโลหะที่มีความคมและทนทาน จึงเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ที่มีประสิทธิภาพมากกว่าหิน ประเภทที่ทำด้วยสำริด เช่น พระโพธิสัตว์สำริดยืน มีลักษณะเลียนแบบศิลปะคุปตะของอินเดีย และต่อมาก็พัฒนาเป็นลักษณะของท้องถิ่น และปรับเป็นรูปแบบของตัวเองในที่สุด

ภาพศิลปะวัตถุประเภท ดินเผาและหินแกะสลักยุคทวารวดี จากพิพิธภัณฑสถาน

ภาพเครื่องมือเครื่องใช้ทำด้วยโลหะยุคก่อนประวัติศาสตร์ จากพิพิธภัณฑ์จันเสน

สรุป

การศึกษาโบราณคดีสมัยทวารวดีที่เมืองจันเสนนั้น ทำให้เห็นคุณค่าหลายอย่างอาทิ เช่น คนโบราณเมืองจันเสน มีความรู้ระบบการชลประทานเป็นอย่างดี โบราณวัตถุที่พบมีจำนวนมาก แม้จะได้พบวัตถุโบราณสมัยพุนนังและสมัยศรีวิชัยปะปนอยู่ด้วยบ้าง (รวมทั้งขวานหินยุคก่อนประวัติศาสตร์ด้วย) แต่ก็มีส่วนน้อยเมื่อเทียบกับส่วนใหญ่ซึ่งเป็นสิ่งของในสมัยทวารวดีเกือบทั้งหมด ฉะนั้น จึงสามารถยืนยันได้ว่า จันเสน เป็นเมืองโบราณในสมัยทวารวดีอย่างแน่นอนโดยไม่มีปัญหาและข้อสงสัยใด ๆ ทั้งสิ้น ส่วนสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา พบไม่มากเหมือนที่อื่น ๆ แต่ก็ทำให้เห็นได้ว่า ชาวเมืองจันเสนมีคติและความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไม่ต่างจากชาวทวารวดีแห่งอื่น ดังนั้น สิ่งที่ค้นพบล้วนยืนยันให้เห็นชัดเจนว่า พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองที่เมืองจันเสน เป็นสิ่งที่มีความหมายต่อการดำรงอยู่ร่วมกัน และเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดวัฒนธรรมอันดีร่วมกันระหว่างสังคมได้อย่างดียิ่ง

เอกสารอ้างอิง

- ธิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี:ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. (2532). กรุงเทพมหานคร : อักษรสัมพันธ์
- บัญชา พงษ์พานิช และคณะ. (2510). จากอินเดียถึงไทย : รอยทางพระพุทธศาสนาแรก ๆ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง.
- กรมศิลปากร. (2529). จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- พิศิฐ์ เจริญวงศ์. (2531) ศิลปะถ้ำในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการสำนักนายกรัฐมนตรี.

- ฌอง บวสเชอเลียร์. (2509). เมืองอุทองและความสำคัญของเมืองอุทองในประวัติศาสตร์ไทย. และดูใน
ทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับสถานที่ตั้งอาณาจักรฟูนัน” แปลเก็บความโดย มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล.
(2509). โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง. พระนคร : กรมศิลปากร.
- มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2534). ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป.
- พี พิธิวัฒน์ จันเสน. มิวเซียมสยามพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:
<https://www.museumsiam.org/mdn-detail.php?MDNID=151> (11 กุมภาพันธ์
2565)
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย.
กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2533). ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์
พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด.

